

Петренко Іван

*Кандидат історичних наук
Заступник директора філіалу
«Інститут дослідження Голодомору»
Національний музей Голодомору-геноциду
(м. Київ, Україна)*

СТВОРЕННЯ ПЕРШОГО УКРАЇНСЬКОГО КОРПУСУ І ЙОГО УЧАСТЬ В ОБОРОНІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Резюме: У статті розкривається проблема створення у 1917 р. Першого українського корпусу на основі українізованого 34 армійського корпусу російської армії та аналізується його подальша участь у бойових діях проти більшовицьких військ на Правобережній Україні наприкінці 1917 р. – поч.1918 р. Наведено факти використання козацьких традицій під час утворення цього українського формування.

Ключові слова: українізація, 34 армійський корпус, Перший український корпус, козацькі традиції, Павло. Скоропадський, російська армія, Південно-Західний фронт, більшовики.

Summary: The article reveals the problem of creating the First Ukrainian Corps in 1917 on the basis of the 34th army Corps of the russian army and analyzes its further participation in hostilities against bolshevik troops in Right-Bank Ukraine in late 1917 – early 1918. The facts of the use of Cossack traditions during the formation of this Ukrainian military formation are presented.

Key words: ukrainization, 34th army corps, First Ukrainian Corps, Cossack traditions, Pavlo Skoropadsky, russian army, South-Western front, bolsheviks.

Стрімкий розвиток навесні-влітку 1917 р. української революції та процесу національного державотворення поставив на чільне місце питання створення власної армії. У цьому контексті важливим явищем стала українізація окремих військо-

вих частин і з'єднань, яка була складовою процесу націоналізації в тогочасній російській армії. Окрім української влади, в українізації також було зацікавлене російське вище військово командування. Через революційну анархію російська армія продемонструвала свою цілковиту небоєздатність і здеморалізованість. Значна частина солдатів-росіян була просякнута більшовицькою пропагандою та відмовлялася йти в бій, масово полишаючи позиції. Натомість укомплектовані за національним принципом частини були більш вмотивованими і дисциплінованими. Сподіваючись у такий спосіб утримати фронт від повного розвалу, російське верховне командування дало дозвіл на формування національних частин, зокрема й українських. Цей процес безпосередньо торкнувся 34-го армійського корпусу під командуванням генерал-лейтенанта П. Скоропадського, який улітку 1917 р. входив до лав 7-ї армії Південно-Західного фронту.

Утілення в життя українізації цього з'єднання (мало у своєму складі 104-ту та 153-ю піхотні дивізії) розпочалося в другій половині липня 1917 р. відповідно до наказу Верховного Головнокомандувача Л. Корнілова. Зі складу 104-ї та 153-ї дивізій мали бути виведені всі офіцери і солдати-росіяни й передані до 41-го армійського корпусу. Власне, такі піхотні полки, як 413-й Порховський та 414-й Торопецький 104-ї дивізії, які були сформовані ще на початку Першої світової війни, майже цілковито склалися з етнічних росіян [11, с. 45]. За словами підполковника М. Середи, росіянам «...українізація так припала до вподоби, як чортові свячена паска. Вони гадали, що справа з українізацією далі теплих побажань і солодких обіцянок не піде» [12, с. 16].

Наприкінці липня 1917 р. 34-й армійський корпус без частин технічного призначення та артилерії (вони залишилися на фронті) відійшов із бойових позицій у резерв на околиці міста Меджибіж для проведення українізації [1, арк. 206].

Перед командуванням корпусу постало завдання якнайшвидшого поповнення корпусу українськими вояками. Його надавали маршові роти, що надходили з найближчих українських губерній. Ще до 16 липня, згідно з розпорядженням військового командування, 2 400 солдат-українців 14-го запасного полку повинні були відбутися до 34-го корпусу в Меджибіж [10, с. 56]. Крім того, значна кількість українців з 41-го армійського корпусу та з 23-ї і 113-ї піхотних дивізій мала перейти до його лав [15, с. 78].

З Києва від Центральної Ради до корпусу було направлено українців-артилеристів, яких включили до 104-ї дивізії. Оскільки в корпусі на той момент були відсутні артилерійські частини, вояків «розбили по полкам в піхоту» [1, арк. 56 зв.].

На першому етапі українське поповнення було нечисленим, однак енергійним та готовим до конструктивної роботи. У П. Скоропадського була надія, що «українізація дасть дійсно гарний бойовий контингент» [13, с. 71].

Для гуртування і поліпшення морально-психологічного становища вояків корпусне командування вирішило «...дати їм культурне й політичне виховання...» [1, арк. 7]. У частинах були створені культурно-просвітні комісії, які мали читати лекції на теми політичного життя та розповсюджувати серед вояцтва відповідні брошури й газети. Також організовувалися курси лекторів-пропагандистів для солдат і офіцерів корпусу, де вони могли б набути навичок ораторського мистецтва, яке було необхідне для проведення проукраїнської агітації серед вояцтва. Також у кожній роті мали бути сформовані невеликі бібліотеки, гроші на які планувалося виділяти з полкових сум [1, арк. 7].

Особливо важливою була справа щодо набору до корпусу кваліфікованих українських офіцерів. Їх із поповненням прибувало мало, а потреба в них з кожним днем реорганізації корпусу зростала. В основному до 34-го корпусу направляли

українців-прапорщиків, які, за словами П. Скоропадського, не мали жодних навичок в управлінні військами й тільки ускладнювали становище своєю агітаційною діяльністю.

Щоб компенсувати нестачу командирів, було вирішено створити офіцерську школу, де прапорщики змогли б отримати потрібні знання та навички. Її було створено на початку вересня 1917 р. при штабі 34-го армійського корпусу [10, арк. 7]. Окрім офіцерських курсів, також діяли унтер-офіцерська, бомбометна, мінометна й гарматна школи, які теж давали необхідні корпусу кадри.

У 34-му армійському корпусі солдати-українці обрали власні органи революційної демократії – ради. До корпусу було направлено комісара від Центральної Ради хорунжого Біденка. Як згадував А. Денікін (який у той час був Головнокомандувачем Південно-Західного фронту): «Комісар... знаходився при штабі корпусу, над приміщенням якого розвішався жовто-блакитний прапор» [8, с. 459].

Час від часу, під дією більшовицьких провокаторів, у 34-му корпусі спалахували солдатські заворушення і протести. Так, 27 серпня 1917 р. з ініціативи вояків, прихильних до більшовиків, було зібрано мітинг в околицях штабу 153-ї дивізії. На ньому мали можливість виступати лише ті, хто висловлювався проти смертної кари, війни та політики Тимчасового уряду. Офіцерам і солдатам, які висловлювали інший погляд, слова не давали. Як наслідок, відбулася сутичка і «над двома офіцерами були вчинені насилля» [1, арк. 33]. Але завдяки надзвичайним зусиллям корпусної ради і делегатів від Центральної Ради все-таки вдалося вгамувати пристрасті й умовити солдатів розійтися.

Наступного дня засідання корпусної ради ухвалило відозву до вояків, у якій мовилося: «Ми остерігаємо товаришів козаків і офіцерів од таких небезпечних заходів, що можуть поспувати справу організації нашого корпусу, закликаємо боротися

зі всіма дезорганізаторами, зберігати спокій і порядок в частинах і не піддаватися ніяким закликам невідомих і невідповідальних осіб» [1, арк. 33 зв.].

Військовий заколот генерала Л. Корнілова, який відбувся наприкінці серпня 1917 р., більша частина особового складу корпусу не підтримала. 28 серпня 1917 р. на екстремому засіданні президії корпусної ради, за участі уповноважених представників від Центральної Ради, ухвалено таке рішення: «У відношенні Корнілова не виявляти ніякої поступливості, ні коливання, не допускаючи думки про можливість яких-небудь угод або стосунків між ним і демократією. Корпус залишається вірним завітам революції і буде визнавати своєю владою... Центральну Раду України» [1, арк. 4].

На засіданні корпусної ради 13 вересня 1917 р. вирішено клопотати перед верховним командуванням, Українським Генеральним Військовим Комітетом, Центральною Радою про перейменування 34-го армійського корпусу в Перший український корпус, надавши відповідні номери його дивізіям і полкам. Також у протоколі засідання корпусної ради зазначалося: «Поважаючи славетну історію України, просити надати полкам історичні назви й передати їм запорозькі знамена, які були завжди девізом волі і слави» [1, арк. 105–105 зв.]. Ставка, розглянувши ці клопотання, прийняла рішення не змінювати назви корпусу та його частин до моменту їхньої повної українізації.

Підтримувалися тісні зв'язки корпусу з Вільним козацтвом, головним отаманом якого обрано генерала П. Скоропадського. Вільне козацтво організовувало постачання до 34-го армійського корпусу хліба й іншого продовольства, натомість отримувало трофейні німецькі та австрійські гвинтівки, кулемети й інше озброєння [1, арк. 5–54 зв.].

Попри різноманітні труднощі фактично до початку листопада 1917 р. 34-й армійський корпус був значною мірою українізований. Українські назви частини корпусу отримали лише

після наказу генерального секретаря військових справ С. Петлюри від 7 грудня 1917 р. Відповідно до нього 34-й армійський корпус перейменовувався в Перший український корпус, відповідно 104-та і 153-тя піхотні дивізії – у Першу та Другу піші українські козацькі дивізії [4, арк. 1].

Командувачем корпусу став генерал-лейтенант П. Скоропадський, начальником його штабу – генерал-майор Я. Сафонов. Командиром Першої дивізії призначили генерал-майора Я. Гандзюка, начальником штабу – полковника М. Капустянского, Другою дивізією командував генерал-майор В. Клименко, керівником штабу був полковник П. Крамаренко.

Полки Першої та Другої дивізій дістали таку нумерацію:
413 Порховський – 1-й піший український козацький полк;
414 Торопецький – 2-й піший український козацький полк;
415 Бахмутський – 3-й піший український козацький полк;
416 Верхньодніпровський – 4-й піший український козацький полк;
609 Красноуфимський – 5-й піший український козацький полк;
610 Мензелинський – 6-й піший український козацький полк;
611 Кунгурський – 7-й піший український козацький полк;
612 Чердинський – 8-й піший український козацький полк
[4, арк. 1].

Дивізії корпусу мали по одному легкоарматному полку [6, с. 370].

Кожен полк Першого українського корпусу станом на 1 грудня мав у своїх лавах близько 2–2,5 тис. вояків та 70–80 офіцерів. Так, у 1-му пішому українському козацькому полку згідно з документами числилося 2 537 солдатів і 79 офіцерів [3, арк. 61].

На початку листопада 1917 р. Перший український корпус мав виступити на фронт, аби змінити 6-й армійський корпус,

який прагнув відходу в тил для українізації. Проте військово-політична ситуація, яка склалася в Україні у зв'язку з більшовицьким переворотом у Петрограді, кардинально змінила хід подій.

Проголошена 7 листопада 1917 р. Українська Народна Республіка одразу опинилася перед загрозою з боку військ більшовицької Росії та збільшовізованих частин Південно-Західного фронту.

Уже наприкінці жовтня 1917 р. збільшовізований Другий гвардійський корпус і ряд інших формувань покинули свої позиції на фронті та сконцентрувалися в районі м. Жмеринки, Бара, Деражні й Проскурова (сучасне м. Хмельницький). Головною їхньою ціллю був Київ і ворожа більшовикам «буржуазно-націоналістична» Центральна Рада [7, с. 118].

Столиця УНР була під загрозою. Для її захисту потрібна була реальна військова сила. Такою силою на той час був Перший український корпус генерала П. Скоропадського. Як зазначав він сам у розмові з генералом Я. Сафоновим: «...Рада є, безумовно, органом порядку... Я особисто стою за те, аби... її підтримати і підтримати енергійно...» [5, с. 215–216].

У Бердичеві відбулася зустріч генерала П. Скоропадського, С. Петлюри та генерала М. Володченка (тогочасний Головнокомандувач Південно-Західним фронтом). На ній було погоджено, що 153-тя дивізія виступить на захист Києва, а 104-та, разом зі штабом, відійде на фронт і змінить 6-й армійський корпус на його позиціях.

Починаючи з другої половини листопада 1917 р., частини 104-ї дивізії почали вантажитися в потяги на станції Деражня для подальшого відправлення на фронт. Це викликало відверте незадоволення значної частини особового складу дивізії. Навіть стався інцидент, коли частина вояків і старшин 2-го пішого українського козацького полку відмовилися їхати на фронт і самовільно рушили в напрямку Києва. Це стало приводом до

заворушення в інших полках дивізії [13, с. 90]. Коли стало відомо, що шлях на фронт у районі Проскурова перекритий збільшуваними кулеметними підрозділами, П. Скоропадський приймає рішення зосередити всі сили корпусу на протидії більшовикам і захисті Києва. З цією метою було вирішено закріпитися в районі Козятина, Бердичева та Білої Церкви [9, с. 46].

Про свої плани комкор повідомив у Київ. Він радив С. Петлюрі домовитися з новим Головнокомандувачем Південно-Західного фронту М. Стоговим про передачу Першого українського корпусу в розпорядження Генерального Секретаріату. Аналогічну телеграму було надіслано М. Стогову. Одночасно П. Скоропадському надійшла низка телеграм від нового Верховного Головнокомандувача прапорщика Криленка (ставленика більшовиків), у яких він погрожував генералу революційним трибуналом та відстороненням від командування корпусом за підтримку української влади [13, с. 92].

Уже 3 грудня 1917 р. П. Скоропадський отримав від С. Петлюри телеграму-відповідь, у якій повідомлялося, що відтепер він зі своїм з'єднанням переходить у безпосереднє розпорядження Генерального Секретаріату й на нього покладаються обов'язки оборони Київського району та всієї Правобережної України [2, арк. 2]. Для підсилення Першого українського корпусу в розпорядження П. Скоропадського направлялися Другий Січковий Запорозький корпус, 51-ша дивізія, 10-та кавалерійська дивізія, 270-й запасний піхотний полк, Український стрілецький дивізіон, 15-й Шлісельбургський та 27-й піхотний полки включалися до складу Першої пішої української козацької дивізії, 1-ша батарея 72-го важкого артилерійського дивізіону надавалася Другій пішій українській козацькій дивізії. Також із Одеси в район Вапнярки висилалися панцерні потяги й автомобілі [4, арк. 2]. Але варто зауважити, що бойова спроможність перерахованих з'єднань була не надто високою.

Уже 11 грудня 1917 р. почалося безпосереднє виконання наказу Генерального Секретаріату у справі оборони Правобережжя.

Українські підрозділи зайняли важливі залізничні пункти Браїлів і Шепетівку. Лесть не літературний опис взяття Шепетівки залишив підполковник М. Серода: «...авангард під проводом прапорщика Золотаренка, який мав 10 чоловік і 2 кулемети, вирушив на ст. Шепетівку. Золотаренко мав вдачу князя Святослава: перед кожною станцією попереджував: – Іду на вас! – і додавав: – Веду за собою корпус, везу гармати, кулемети, бомбомети, вогнемети, піроксилін, приладдя з ультрамасаковими проміннями. Горе чекає всіх, хто не виконає моїх розпоряджень. Знищу і не залишу нікого, навіть на насіння. Жах пройняв російські частини, які, аби уникнути зустрічі з новим Тамерланом, заздалегідь звільняли станції, шукаючи для себе інших безпечних шляхів» [12, с. 16].

Що стосується Браїлова, то зосереджені в його околицях вояки збільшовізованого 4-го гвардійського стрілецького полку були роззброєні й відправлені залізницею до Росії. Вдалося захопити штаб полку, шість польових гармат, дві кулеметні команди, полкову скарбницю, багато гвинтівок і обоз [2, арк. 7–7 зв.]. Більшовики, аби повернути місто під свій контроль, у відповідь почали концентрувати свої сили в районі Браїлова, куди й підвозили гармати.

Українські частини хоч і захопили артилерію, однак не мали досвідчених артилеристів. Їм на допомогу з Козятина було вислано батарею 72-го важкого артилерійського дивізіону. У такій ситуації більшовицькі підрозділи не наважилися контратакувати [2, арк. 8].

Тоді ж Український стрілецький дивізіон зміг оволодіти Житомиром. Захоплені у місті в полон російські вояки, так само як і в Браїлові, позбавлялися зброї й направлялися в Росію.

З метою залишити більшовиків без координаційних центрів було вирішено завдати ударів по їхній військово-революційних комітетах (ВРК) у різних арміях. 12 грудня, завдяки ретельно спланованій операції, українські з'єднання на чолі з полковником М. Капустянським узяли під контроль м. Старокостянтинів і захопили розташований у ньому ВРК 11-ї армії разом із пробільшовицьким командармом полковником О. Єгоровим. Подібна доля спіткала ВРК 7-ї армії, а згодом і ВРК Південно-Західного фронту [14, с. 211; 2, арк. 18].

Один батальйон 4-го і два батальйони 7-го піших українських козацьких полків 14 грудня 1917 р. звільнили від більшовиків Вінницю. Конфіскована в них легка гарматна батарея була передана на підсилення штабу Київського військового округу [2, арк. 31].

Командування Першого українського корпусу, аби унеможливити наступ більшовиків на Київ з північного заходу, планувало 13–14 грудня захопити Коростень силами 27-го запасного полку, одного батальйону 15-го Шлісельбургського полку, одного панцерника та взводу кулеметників, але здійснити цей задум не вдалося, оскільки там міцно закріпився збільшовізований 92-й запасний полк. Проте 17 грудня Коростень усе ж вдалося зайняти курунем полуботківців і 445-ю українською дружиною [2, арк. 55].

Також украй важливо було взяти під контроль Жмеринку, яка була ключем до подальшого просування на м. Бар і центром дислокації збільшовізованого Другого гвардійського корпусу. Але це завдання ускладнювалося тим, що Перший український корпус не мав вільних резервів.

Самі ж збільшовізовані гвардійці страждали на нестачу продовольства, одягу та вугілля для опалювання казарм. Тому 11 грудня до генерала П. Скоропадського прибули їхні парламентарі з пропозицією почати мирні переговори.

12 грудня до Жмеринки направили делегацію від Першого українського корпусу, у складі якої були й представники від Центральної Ради. Вона мала схилити більшовиків до здачі зброї та виїзду з України по визначеному маршруту. У ході переговорів гвардійці погодилися залишити межі України, але категорично виступили проти роззброєння, що йшло всупереч бажанням української сторони. У підсумку таки вдалося досягти певного компромісу й було укладено перемир'я строком на п'ять днів. За цей час мав бути вироблений чіткий план виходу зі Жмеринки збільшовізованих частин [2, арк. 8, 18, 33, 52, 52 зв., 59].

Наприкінці грудня 1917 р. під контролем українських військ знаходилися майже всі важливі міста й залізничні станції Правобережної України.

25 грудня 1917 р. у ході напружених переговорів між Першим українським корпусом і Вільним козацтвом з одного боку та Другим гвардійським корпусом, 7-м панцерним автомобільним дивізіоном і 1-м заамурським залізничним батальйоном з іншого було підписано договір, відповідно до якого збільшовізовані частини мали не пізніше 1 січня 1918 р. залишити Жмеринку та покинути межі України по вказаному Центральною Радою маршруту. Для втілення у життя цього договору створювалася спільна комісія. Їй доручалося розмістити гвардійців у потяги і проконтролювати їхній виїзд з України. Текст угоди негайно передали до Києва в Генеральний штаб українських військ [2, арк. 96, 96 зв., 97].

Однак, попри значні успіхи в протистоянні більшовицькій агресії, наприкінці грудня 1917 р. визріли серйозні проблеми всередині самого Першого українського корпусу. Існувала гостра криза з матеріальним забезпеченням. Вояки корпусу жили в неопалюваних вагонах і казармах, а продовольство, теплий одяг і фураж майже не постачалися. Через нестачу фуражу був численний падіж коней [2, арк. 60].

У результаті численних хвороб, смертей і дезертирства в ротах наприкінці грудня 1917 р. залишалося не більше 20–25 боездатних солдатів [2, арк. 51, 54, 135 а]. Але й ті з кожним днем дедалі більше зневірювалися під впливом інтенсивної більшовицької агітації.

20 грудня 1917 р. П. Скоропадський прибув до Києва для переговорів з українською владою щодо підтримки корпусу. У розмові з новим генеральним секретарем військових справ М. Поршем комкор підняв болючі для корпусу питання та просив допомоги в їхньому вирішенні. Однак, не знайшовши порозуміння із секретарем, П. Скоропадський подав у відставку з посади командувача корпусом.

23 грудня 1917 р. П. Скоропадський передав командування корпусом генералу Я. Гандзюкові.

На початок січня 1918 р. в полках корпусу майже не залишилося боездатних солдатів. Знову активізувалися збільшовізовані частини Другого гвардійського корпусу, які, не дотримуючись укладеного договору, продовжували контролювати Жмеринку та навколишні райони. Дуже швидко більшовицькі частини перейшли в контрнаступ. Вони захопили Рівне, 4 січня – Шепетівку, 5 січня – Вапнярку і станцію Здолбунів. Протягом наступних тижнів вони оволоділи Браїловим, Старокосянтиновим, Проскуровом та іншими важливими пунктами на шляху до Києва [2, арк. 151, 154, 162].

Генерал Я. Гандзюк і начальник штабу корпусу генерал Я. Сафонов 9 лютого 1918 р. вирушили з Білої Церкви до Києва, щоб отримати вказівки Генерального Секретаріату стосовно подальших дій. На під'їзді до міста їх заарештували більшовики і без суду й слідства розстріляли.

Після загибелі командувачів Перший український корпус було поділено на невеликі частини та розміщено в Білій Церкві, Бердичеві, Фастові й Вінниці. На середину лютого 1918 р. корпус практично перестав існувати. Лише в березні 1918 р.

невелика частина його вояків влилася до лав української армії, яка разом з австро-німецькими військами звільняла Україну від російсько-більшовицьких окупантів [6, с. 371].

Джерела та література

1. ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 1.
2. ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 3.
3. ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 7.
4. ЦДАВО України. – Ф. 4104. – Оп. 2. – Спр. 1.
5. Документи з архівної спадщини Скоропадського // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873–1945. – Київ, 1993.
6. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / упор. Б. З. Якимович. – Львів, 1992.
7. Бош Е. Б. Год борьбы. – Киев, 1990.
8. Деникин А. И. Очерки русской смуты. – Москва, 2005. – Т. 1.
9. Порохівський Г. Спогади про Перший Український корпус // Календар-альманах «Дніпро» на звичайний 1934 рік. – Львів, 1934.
10. Савченко Г. П. Українські маршові роти в системі поповнення фронтових частин російської армії у 1917 році // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: історія. – Київ, 2004. – № 71–72.
11. Середа М. Перші українські військові частини // Календар Червоної Калини. – Львів, 1929.
12. Середа М. Сторінка з історії визвольної боротьби // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 11.
13. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. – Київ – Філадельфія, 1995.
14. Тинченко Я. Перша україно-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – Київ – Львів, 1996.
15. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958.